شنۆ لە دۆڵایی دایە، هەواکەی ساردەو لەبەریشا (مێشولەی نۆبەتێی) هەبووەو ئێستا نەماوە.

حەشیمەتی شاری شنۆو گوندەکانی سەر بە شنۆ ئێستا زیادی کردووەو کوردو سونین. لە چەمی شنو ئاو ئەخۆن کە ئێستا لولەکێشی ئاو، بەرقو تەلەفونی هەیە.

کاروباری خەڵک جوت و گاو مەڕو ماڵاتداری و دووکانداری و کارمەندی حوکومەتی یە[1].

کاری دەسی: جاجم، بەرماڵ، پوزەوان، دەسکێش، گۆرەوی، کردو تەون، تێڕو هۆڕ و جەواڵ و رەشکەی کاکێشان، خورجێن و پاشکۆ چنینە.

شاری شنۆ زیاتر لە ۲۱۰ دوکانی هەیە، فێرگە، حوجرەی فەقێیان، مزگەوتی گەورە بۆ نوێژی هەینی، یانەی حوکومەتی وەکو فێرکردن و بارهێنان و ... باری جوغرافیای شنۆ: درێژی ۴۵ پلەو ۶ دەقیقە، عەرز ۳۷ پلەو ۲ دەقیقەو ۳۰ سانیەیە. بڵندی ۱۵۳۰ میتر ئیختیلافی ساعەت لە تەک تاران ۲۵ دەقیقە و ۱۲ سانیەیە، واتا ۱۲ی نیوەڕۆی شنۆ ئەکاتە ساعەتی ۱۲ و ۲۵ دەقیقەو ۱۲ سانی یە بە کاتی تاران.

شاری شنۆ مێژینەیەکی کۆنی هەیەو زیاتر لە سێ هەزار ساڵ بەر لە مە یەکێک لە شارە گەورەکانی کوردستان و مادئاوا بووەو لە نووسراوەکانی کەلدانیدا بە (عەشنۆیە) نووسراوەتەوەو هەیە.

شنۆ پڕو تەژییە لە ئاسەوارو شوێنەواری مێژوویی مێژینە، وەکو (کلیسا)ی (سەرکیس و باخوس) نزیکی شاری (مەلاتییە) و دو گوندیش ئێستا بەناوی (سەرکیس و باخۆس) کە ناوی دوو مرۆڤی ئایینی بوون، لە لای شنۆ هەیە و چەن گوندی کۆنە، مێژویی تریش هەن وەکو ئەمانە: (بێمزورتێ: بێ دنازو رتل) کە بە واتای بەخشراوە یا مەوقوفەیە - (گوندی مارابراهام) هی یەکێک لە پێشەوایانی ئایینی مەسیح بووەو ئێستا بە (شێخ برایم) ناودارە، گوندی سینگان بە واتای بەرزو بڵیندە کەلەسەر تەپوڵکەیەکە، بڵیند دروست کراوە.

هەروا شوێنەواری بە نرخی تریش لای شنۆ هەیە، وەکو کێلەشین کە ئێستا بۆتە دیاری دەری سنووری کوردستانی ئێران و عێراقو نیشانەی دابەشکردنی ئاوەروی شاخەکانی سنووری (مەم المیاه)ە.

۱- ئەم ئامارانە هی ساڵەکانی ۱۳۲۹ ی هەتاوییە (شەپۆل).

بە ناوی خوای بەخشە رو دڵاوا

پێشینەی ئاینی، سیاسی و کۆمەڵایەتی بنە ماڵەی ساداتی بەرزنجی

به تایبەت خوالێخۆشبو **سەیید تاهیر هاشمی**: کۆنگرەی رێز گـرتن لە عـارف و شاعیری بەناو بانگ خوالێخۆشبو سەیید تاهیر هاشیمی لە رۆژانی ١١ و ١٢ ی مانگی سەرماوەزی ساڵی ١٣٧٨ ی هەتاوی لە شاری کرماشان.

میوانانی بەرێزوزانا و شاعیر و فەرهەنگ دۆست درود و رەحمەتی خواتـان لە سەربێ، خۆم بـە بـەختەوەردەزانـم کـە لەشـاری فـەرهەنگ و زانـاپە روەرو خـاوەن شوێنەواری کەو نارای کرماشان خۆم لە نیوکۆری ئێوە دەبینم، شاری کرماشان، شاری سەیید صالح و سەی یاقۆی ماهی دەشتی، شاری تەمکین، شاری شامی، شاری ئـوستاد دوکتور رەشید یاسەمی، شاری شارام نازری،شاری میرزا محەمەد رضـا خـوشنویس و خەتاتی ناوداری کرماشانی، شاری (سیدعبدالکریم) غیرەت و سەیید مـحەمەد سـەعید غیرەتی کرماشانی، شاری تاقوستان و چیای پراو و چیای سپی، شاری شیخ عەلی‌خانی کرماشانی (صدراعظم ایران)، شاری دینەوەری و زانایانی دەینەوەر، شاری دوکتور عەلی ئەکبەری نەقی‌پور، شاری دوکتور (کیوان پورمحمدی) موکری، شاری ئوستادکەیوانی سەمیعی کرماشانی، شاری فەهیم سەنجابی خێوی ١٢ هەزار هۆنـە و شـیعری کـوردی لەپەسنی ئێلی سەنجابی‌دا، شاری عەبدولکەریم جیلی کرماشانی نوسەری کتێبی (الانسان الکامل) شاری دەس و قەڵەم جوان ئوستاد (ملا محمّد ربیعی) شـاری ئـوستاد مـهدی فەرەهپور خێوی روژناسەی بێـتون، شاری کاک (محی‌الدین) صالحی، شاری ئوستاد (محمدعلی سلطانی) شاری عیمادەدین دەوڵەتشاهی، شاری (حشـمةالله دولت) شـاهی کرماشانی شاری ئوستاد میرجـە لالی کـزازی، شـاری کـاک (مـحمدعلی) چـاوشانی (چاوشی)، (علاّمە مـلا ابـوالقـاسم) پـرێشان، مـیرزا ئـەحمەد داواشـی، مـیرزا شـەفیع دینەوەری کرماشانی، (سلطانی کلهر)، شاری (اسدالله) زەنگەنە کرماشانی، شاری بێـدار کرماشانی شاری مەسقەتی، مـەخزەنی کـرماشانی، پـیرمراد بـەگـی کـرماشانی نـاودار بـەموشفیق زەنگـەنە کـرماشانی، حـاج شـەهباز خـانی کلـهر کـرماشانی کـەحەمام و کاروانسەرای بۆخێرسازداوە، شاری یـونسی کـرماشانی، (نـظر عـلی‌جناب صـحنەیی)

کرماشانی، (ملانظام‌الدین جلالی)، شاری (غلامحسین) ناجی، (مهجور احمد جلالی)، (مجرم حاج نعمة‌الله جیحون آبادی) کرماشانی، شاری (مهندس محمدعلی گۆیا) و شاری شیخ تاج سنجابی کرماشانی مراد و مرشیدی شیخ (صفی‌الدین اردبیلی) و هەزاران زاناودانا و خواناسی دیکە.

□ پێشینەی ئاینی و ... بنە ماڵە ساداتی بەرزنجی - ئێستا جارێ بەکورتی‌و بە کوردی ناوی پیرۆزی، هەندێ لەوان کە زانا و خواناس و خێوی نوسراوەن ذیکردەکەین. (ناویان دەبەین) حەزرەتی سەید بابا رەسول کەبیر بەرزنجی سەرسیلسیلەی ساداتی بەرزنجی کە دەرسی لای عەلاّمە مەلا ئەبوبەکرموصنیف خوێندوە ولە ١٠٥٦ ی مانگی وەفاتی کردوە، بەرزنجە - نێوی گوندێ خانەدانێ ناودارن، لە هەرێمی شارەزور، کە لە مەجدو سەیادەتدا، رەگ و ریشەێی کۆن و کەو نارایان هەیە، لە نەسەب نامەی ئەم خانەدانەدا نوسراوەکە: سەرسیلسیلەی ئەم خانەدانە سەیید باباعەلی هەمەدانی یە/کە لە قەرنی هەشتەمدا ژیاوەو لەساڵی ٧٨٦ یا ٨٠٥ ی مانگی وەفاتی کردوە و زاروکانی ئەو بە نێوی سەیید موساو سەییدعیسا بۆ شارەزور کۆچیان کردوە ولەوێ نیشتە جێبون. سەیید موسا وە جاخ کوێرو بێ‌زاروک مردوە، بەلاّم سەیید عیسا زاروکێ زۆری بووە و هەروەکو لە کتێبدا نوسراوە، تەواوی ساداتی بەرزنجە لە بەرەو نەسلی ئەم سەیید عیسایەن ولە نێو ئەمانەدا. تاکە تاکی زۆر زاناو خواناس و نوسەری باش هەڵکەوتون، بۆوێنە سەیید (محمد برزنجی شهرزوری مدنی) برای سەیید بابا رەسول کەبیرکە بەنابیغەی چاخی خۆی و نادرەی دەور و موجەدیدی سەدەی ١١ هاتۆتە ژماروزیاترلە ٨ نوسراوەی هەیە (الاعلام ج ٧)، سەیید ئەحمەد بەرزنجی کە بە چوارپشت دەچێتەوە سەر سەیید حەسەن گلەزەردەیی، کەزیاتر لە ١٣ نوسراوی هەیە، بە تایبەت کتێبی (کَنْزُاللِّسن) کە داگری ١١ جەدوە لەو هەرجەد وەلەی‌لە بابەت یەکێ لەزانینەکانە (تاریخی سولەیمانی پەرەی ٣٦)، سەیید جەعفەر بەرزنجی دوەم لە نەوەی سەیید جەعفەری‌یەکەمە ولە شاری مەدینە موفتی شافیعی بووە و لەوێش وەفاتی کردوە و نوسراوە شی‌زورە (علماء نافی خدمة العلم و الدین)، شیخ بابا رەسول بەرزنجی ئیجازەی لە زانای گەورە مەلا (عبدالقادر مدرس) بیارە وەرگرتووەو لە پاشان

بۆتە مودەریسی بیارە، دوای وەفاتی مامۆستاکەی بۆتە دەرزبێژی بیارە، وەلە دواییدا بۆتە دەرز بێژی سۆڵە و فێرگەی عەبابەیلێ تالە ساڵی ١٣٦٣ ی مانگی لەوێ وەفاتی کردوە، ئەمەیش غەزەلێ لەوزاتە بەزمانی کوردی:

ناطیقەی حاڵی وەطەن، دەرسی وەتەن تەقریر ئەکا
کاتبی دڵ حەرفەکانی یەک بەیەک تەحریر ئەکا
گفتوگۆیێکی خوەش و پرمەغزە دایم دێتە گوێم
وا ئەزانم هاتیفێکی غەیبی‌یە، تەفسیر ئەکا
پێم ئەڵێ: بۆ غەم ئەخوێ، سوڵطانی سەیاسی وەتەن
هەربە قانونی محەببەت دوژمنی تەسخیر ئەکا
عاقیبەت میعماری فیکری ئیتتفاقی قەومی کورد
دارالاحسان بیلادی کوردەکان تەعمیر ئەکا
سیلسیلەی کاکۆلی ئاڵۆزاوی مەحبوبی وەتەن
وا بزانە زو بەزو وا عاشقی زەنجیر ئەکا
خزمەتی خاکی وەتەن فەرضێکی عەینە بۆ هەمو
داخلێ بەم حوکمەیە، کێ فەرقی جوان و پیر ئەکا
ظوڵمەتی جەهل لە بەرچی زۆری سەندوە باکت نەبێ
نوری عیلمی عالەمێکە، عالەمێ تەنویر ئەکا
هەرکەسێ فکری مەزاری باوک و باپیری هەبێ
بۆ بەقای ئیعزازی خاکی خۆی چلۆن تەقصیر ئەکا
پیاوی دانا دائما نەفعی عومومی مەطلەبە
جاهیلی نا پیاوە هەر بۆ نەفعی خۆی تەدبیر ئەکا
لوتی وەرچەرخاند لە شوشەی پڕگولاوی شیعری من
مونکیری ئاساری کوردی، بۆنی پیاز و سیر ئەکا
کەعبەکەچ نابێ بەکوردی بەحسی کوردستان ئەکەم
پێ‌بڵێن: واعیظ بە تورکی بۆچی‌من تەکفیر ئەکا

(یادی‌مەردان‌بەرگی‌دوەم‌پەرەی ١٩٥و..)سەیید‌ئەحمەد‌سەرداربەرزنجەسەرگەلو، خەلیفەی حەزرەتی مەولانا خالید شارەزوری نوسخەی نابیغەو نوسخەی جامیعە. کە هەژار شاعیری هەرەزانا و گەورەی کورد دەلێ:

کە سەردەستەی هەمو مەستانە خالید	نەمامی باغی کوردستانە خالید
فیدات بم نیشتمان بۆ شارە زورت	روناکە شام و ئەستەمبوڵ بە نورت
بە عەبدوڵلاو تاها پیری شەمزین	لە داوای دین نەماندو بوون نە شەمزین
شەمی دڵ بوون و زەینی مەحفەلی دین	وەتەن هەر شاد بی‌تۆ وا دو کورەت دین

(سیلسیلەی نەخشبەندی پەرەی ٣٠ و ٣١ چاپی ١٣٦٩ ئینتشاراتی صەلاحەدین ئەیوبی) وزریرەی زێرین نوسراوی شەپۆل چاپی ١٩٩٩ ن پەرەی ٢٧ - سەیید (عبدالصمد) بەرزنجی گڵە زەردەیی دەرزبێژ و نوسەر بووە، سەیید (محمدمظفر) بەرزنجی مەکی لەزانایانی پڕعیلم وزانین بووە و لەسەدەی ١٠ی مانگی لە مەککە مردوە - شیخ (محمد محی‌الدین) بەرزنجی کوڕی شیخ حەسەن گڵە زەردەیی بووە و دەرزبێژ و نوسەر بووە و لە ١١٣٣ - دایک بووەولە - ١١٩٥ ی مانگی لەکەرکوک وەفاتی کردوە - شیخ حەسەن گڵەزەردی نەوەزای سەیید بابا رەسولی بەرزنجی خێوی نوسراوەی زۆرە، کە لە ١١٧٥ ی مانگی وەفاتی کردوە، لەشەر لەگەڵ نادر، دوعای لە نادر شای هەوشاری دەرەگەزی کردوە و پێی‌و تووە دەکوژرێ و ناتوانێ زیان بە من بگەیێنی، کە نادرشا لە ساڵی ١١٦٠ ی مانگی کوژرا، شیخ سەیید حەسەن بەرزنجی مامی شیخ تاهاکەبیری بەرزنجی دەرز بێژێ گەورە بووە و لە خێوەتەی بازیان ژیاوە، عەللامە سەیید شیخ مارفی‌نۆ دێی بەرزنجی کە زیاتر لە ٣۴ نوسراوی هەیە، مەلیک غازی حەزرەتی شیخ مەحمود نەمر بەرزنجی، کاک ئەحمەد سولەیمانی بەرزنجی کوڕی عەللامە نۆدێی، کاک ئەحمەد زاتێک بووەکە کتێبی (گزیدەی ئەسناد سیاسی ایران و عثمانی ج ٣ چاپی ١٣٧٠) دەنوسێ: نارنجۆکێ لەبن پێی سوڵتان عەبدولحەمید خەلیفەی تورکی عوسمانی دەتەقێ، سوڵتان هاواردەکاو دەلێ نانا نارنجۆ کێ یاگوللەکار لەمن ناکاونام برێ و نام کوژێ، چونکا من گوللە بەندی کاک ئەحمەدی سولەیمانیم پێ‌یە، ئەمە خۆی نیشانەی چاکی، رۆح پاکی، پیرۆزی، مدفەرکی و گەورەیی کاک ئەحمەد بەرزنجی

سولەیمانی یە، کە تەنانەت خەڵیفەی عوسمانی باوە ڕوئە قیدەی بەوزاتەو بە دوعا و گوللە بەندی ئەوزاتە پاکە هەبووە.

لە لایەکی دیکەوە هەمو دەزانین، شیخ رەزا تاڵەبانی ئەو شاعیرە جوێن فرۆشە بە هەرکەس گەییوە، قسەیەکی سوکی ناوەتە پارسەنگی، بەڵام کاتێ باسی کاک ئەحمەد بەرزنجی سولەیمانی دەکا، دەڵێ : (خۆزگەم بە سەگی قاپیەکەی ئەحمەدی کاکی ...)، دیارەتا ئەم شیعرە و ئەو قسەی سوڵتان عەبدولحەمید بمێنێ ولە کتێب و دیوانی شیعردا بخوێنند رێنەوە و ببیسرێن، نێوی پاک و چاکی و پیرۆز و مدفەرکی کاک ئەحمەد بەرزنجی سولەیمانی هەروا زیندو، بەپاکی و بە چاکی لە نێو خەڵکدا دە مێنێتەوە، ئەو چاکی کاک ئەحمەد، کەهەروا ماوە، لەبەر ئەوە یە، کاک ئەحمەد بەرزنجی لەکات و سەردەمی دەسەڵاتی خوێدا، هاتووە لەشاری سولەیمانی مزگەوتێکی سازداوە و هەرچی نابینای وڵاتی کوردەواری هەبووە، لای خۆی کۆیان دەکاتەوە و هۆی ژی یانیان بۆ ساز دەکاو قورئان و خوێندەواری یان فێردەکا، هەروەکو پانسیۆنی ئەم دەورە، لای خوێی لە شاری سولەیمانی پانسیونیان دەکا و ژنیان بۆ دێنێ و حورمەتیان دەگرێ و بە خێویان دەکا، جا چونکاکاک ئەحمەد بەرزنجی خۆی و دارایی خۆی بۆ خزمەت کردن بە و چینە لیقەو ماوو نابینایانە، تەرخان کردبو، خوایش هەرلەم دنیا جەزای چاکەی کاک ئەحمەد بەرزنجی داوەتەوە و لە نێو خەڵکدا خۆشەویست، وە بە خۆشەوبستی و نێوچاکی و نێوپاکی لە نێوخەڵکدا ناو بانگی دەرکردوە، **دە بائێمە مانانیش چاو لەو زاتە پاکە بکەین با چاک و پاک بین.** (نەقڵ لەکتیبێ باوی کوردەواری چاپی ١٣٧٨/٥/٧ ی هەتاوی نوسراوی (شەپۆل). شیخ کەریم بەرزنجی خەڵیفەی شیخ شەهابەدین کاکۆزەکەریایێ، دەڵێن کاتێ قزل باشەکان هێرش دەکەنە سەر شاری مەریوان و ئاوایی کاکۆ زەکەریایێ و تاڵانی دەکەن بەم شیعرە کوردی یا نە، لە بەر خودا دەپارێتەوە و گازندە دەکاکەخوا تۆڵەی لەو قزڵ باشە زاڵمانە بۆ بستێنێتەوە، جابەکوردی دەڵێ:

پیر یونس! هانا، پیر یونس! هانا — مەظڵومان دایم لای تۆشەن هانا
نە بیرەی ئەکرەم شاە مەردانی — فرزەند دڵبەند شیخ زەکەریانی
پەی وایە مەندان عەجەب دەرمانی — چون شێر کەمین، حازر مەیدانی

ئـینتقام جـاگـەی بابای ئـەکـرەمت   بــه شـەپۆل کـین قـەلب قـولزمت
بستان جه لەشکـر دوژمـن بێ ئـەندێش   نــەمازی یـەکێ بشۆ وەجـای وێش
«شەهاب» هەرچی هەن نەسڵ رەسـولەن   زورِیـەی تـاهیر عـەلی و بــه تـولەن.

شیخ عەبدولکەریم بـەرزنجی، دەرز بێـژ بـووە، شـیخ عـەبدولکەریم وەلیـانی بەرزنجی ئەهلی تەقوا، مرۆڤێکی فازل بـووگە، حـاج شـیخ ئیسماعیل هـەزار مێـردی بەرزنجه گردەڵە، شیخ مەحمود شوریجه بەرزنجی و نەوە زای شیخ حەسەن بەزرنجی قەرە چێوار، ئەوزاتە بەکوردیش شیعری داناوە، شیخ محەمەد بەرزنجی کە لە ۱۳۲۳ ی مانگی وەفاتی کردوە، هۆنەی بەزمانی کوردی داناوە - شیخ عەبدو سەمیع به رزنـجی چنارەیی لای مەلا قادر مودەرسیی بیارە و عەللامە مەلا ئەفەندی لە هەولێر خوێندویەتی و چۆتە حەڵبی سوریە و لە فێرگەی شیخ حەسەن کورد، کە تایبەت بەکوردان بووە، بوتە دەرز بێژو لە ۱۳۳۸ ی مانگی لەوێ وەفاتی کردوە (مەشاهیرالکرد ج ۲). شیخ رەسول کوری شیخ محەمەد لە ساداتی حوسەیین تەکیەیی و دەرزبێژ بوگە، شیخ عەبدولعەزیز بەرزنجی دوڵ پەمۆیی دەزربێژ بووە، (علماءنا)، شیخ ئیسماعیل قازانقایی بەرزنجی کە یەکەم شیخێ بووە کە تەریقەت و رێبازی قادری لەکوردە واریدا رەواج داوە.

کاکەبلە (کابل): سەیید ئیبراهیم کورەزای شیخ عیسا بەرزنجە ئەم کاکەبلە زۆرزانا بووە و (فازلی کازرونی) شاگری بووەو دەڵێ: مامۆستام هەرچەندە شافیعی بووە، بەڵام لە رێباری فیقهی ئیمام ئه بوحەنیفەدا، ئەبو یوسفی دوەم و تاقانەی سەردەم و کاتی خۆی بووە و ... وە چەند بە ختەوەرن ئەم بنەماڵانە و ئەو ساداتی کرامە (رضوان‌الله تعالی علیهم اجمعین). کە لە باری ئاینی، سیاسی و کۆمە ڵایە تی‌یەوە، خزمەتیان بەخەڵک کردوە.

لە بۆ سەر بەرزی ئینسان لە ژینا   لە بۆ پـیرۆزی لە پـایەی دیـنا
ئـینسان زانـابێ دڵی رونـاکـه   دڵ و دەرون و کردەوەی پاکە
ئەوخانە دانەیش بی عیلم ونامە   نازانێ و اتای سـەعادەت کـامە

(عەللامە مامۆستا مەلاکەریم مودەریس ئیمام شافع رۆژگار).

□ به وشێوەی خوالێخوشبو **سەیید تاهیر سەییدزادە هاشمی** خۆی لە سەرەتای دیوانی هەوارگەی دلان دا نوسیویەتی لە ئاوایی دەوڵەت ئاوا لەدا یکبووە کە سـەربە

ڕەوانسەرە و لە بنە چەکەی ساداتی حوسەینی یە و دەچێتەوە سەرسەیید عیسای بەرزنجی، جەددی پێنجەمی سەیید تاهیر، سەیید شیخ ڕەسوڵە، یانی ڕەسولی دووم خەڵکی گوندی سوڵە، وە شیخ ڕەسولی سوڵەیی دووم لەوێوە بارەکاو دێتە مەڵبەندی جوانرۆ، باوکی سەیید تاهیر نێوی‌سیدقیدار هاشمی سیداڵدوله یە و کوری (سیدعبدالقادر الحسینی) سوڵەیی بەرزنجی، کوری شیخ ڕەسول الحسینی سوڵەیی بەرزنجی‌یە، دایکی سەیید تاهیر ناوی ئەختەر خانم کچی فەتتاح بەگە، لە بەگزادەکانی تایفەی وەڵەد بەگین و لە ساڵی ١٣٣٧ ی مانگی خوالێخوشبو سەیید تاهیر دەچێتە بەر خوێندن، لە دێی دە وڵەت ئاوا، جادوای قورئان خوێندن ماموٚستا شیخ مارف مەلای دێ واتای ئەم شیعرەی پێ‌دەڵێ:

عامل اندر نحو صد باشد چنین فرموده است:

شیخ عبدالقاهر جرجانی آن مرد خدای

سوارەی عەشایری سەردار ڕەشیدخان ئەردەڵان و ناصرخان سەنجابی کە دوژمنی سەیید شیخ قیداری دە وڵەت ئاوایی دەبن لەدەرفەت کەڵک وەردەگرن و هێرش دەبەنە سەر ماڵی شیخ و تالانیان دەکەن،شیخ ناچار هەڵدێ و بە خوٚی و خاووخێزانی یەوە، ڕودەکەنە (هورین و دەیێ شێخان) ماڵی عوسمان بەگی شەرەف بادینی خزمی خوٚی. لەوسەردەمەدا ئەو ناوە لەبن‌دەست داگیرکەری ئینگلیس بووە، ئیتر سوارە لەوە زیاتر نەیان توانیوە بەدوویاندا بڕوٚن، ناچارگەڕاونەتەوە دواوە، دوای چەند ڕوٚژێ شیخ قیدار دەستی سەیید وەجیەالدین و سەیید عەلی کوری دەگرێ و دەچنە گوندی سوڵە و چرچە قەلا،خزمەت شیخ حوسەین چرچەقەلایی پورزای شیخ قیدارو لە پاشان لە ساڵی ١٣٤١ ی مانگی دەگەڕێنەوە دێی دەوڵەت ئاواو لەساڵی ١٣٤٧ ماموٚستا مەلا محەمەد ڕەحیم دەبێتە مودەریسی دەوڵەت ئاوا و خوالێخوشبو سەیید تاهیر لای ئەم ماموستایە دەست دەکا تەوە بە خوێندن و شیعر و هوٚنەی لێ فێردە بێ و لە هەمان کاتدا لەلای سەیید وەجیەالدین براگەورەی خوێدا دەرسی وە زنەشیعرو شتی وا فێردە بێ و لە ساڵی ١٣١٨ ی‌هەتاوی خوالیخوشبو سەیید تاهیر هاشمی دەبێتە کار بە دەس لە بانگی کشت و کاڵ لە شاری کرماشان داو لە هەمان سەردەمدا لە خزمەت

عەللامە (عبدالحمید مجدالممالک بدیع الزمان مهمی فرهی*) کوردستانی دەس دەکاتەوە بە خوێندن‌و لە پاشان لەگەڵ ئوستاد بابا شیخ مەردۆخ رۆحانی: شیوا بە جوتە لای مەلا (فیض‌الله) دولاوی مودەریسی ئاوای (کورەدەرە) دەس دەکەن بە خوێندن لای ئەو مەلا زانایە، کەکوردی، فارسی و عەرەبی باش زانیوەوباش پێی وتون، لەو سەردەمەی وا خوالیخوشبو **سەیید تاهیر** لە شاری کرماشان دەبێ، کۆواری گەلاوێژ بەسەر نوسەری ئوستاد (عەلائەدین سەجادی) بڵاو دەبێتەوەو لە رێگای خوالیخوشبو ئیبراهیم نادری هەم‌گەلاوێژی (دەس‌کەوتووە و هەم شیعر و وتاری ناردوە بۆگەلاوێژو (یەدوڵلارەزایی کە ڵهوریش بە زاراوەی کە ڵوری و تارو هۆنەی بۆگەلاوێژ ناردوە و هەروا ناصرخان ئازاد پوریش لە شاری سنەوە هاری کاری گەلاوێژی کردوە. لە ساڵی ۱۳۲۲ ی هەتاوی خوالیخوشبو سەیید تاهیر و از لەکاری بانگ دەهێنێ و دەچێتەوە بۆ دەوڵەت ئاوا تا ساڵی ۱۳۵۰ لە دەوڵەت ئاوا بووەو زستانانە چۆتەوە، بۆشاری کرماشان، هەر وەکوخۆی لە سەرەتای دیوانەکەیدا دەنوسێ: دەستی کردوە بە نوسین بۆ رادیو (دەنگی) کرماشان و هەوارگەی دەڵان دەنوسێ، کە لە شیعر و هۆنەی خۆی و حەکیم مەو لەوی کورد، بێسارانی، وەلی دیوانە، نالی، مەحوی و ... کە ڵک وەردەگرێ، جارجارەش هەندێ وتار لەبابەت شیعر و ئەدەب و مێژو بۆ ئەو رادیویە دەنوسێ و شوکربۆ خوا دیوانەکەی بە نێوی هەوارگەی دڵان لە ساڵی ۱۳۷۰ لەچاپ دراوە، بە ڵام هەروەکو شیعر ناسان دەڵێن: هەڵەی تێدایە، جاهی چاپە یاهی شیعرە، هۆنە ناسان باشتر دەزانن - ئەمەبو، کورتەیەک بەکوردی لە بابەت پێشینەی ئاینی و سیاسی و کۆمەڵایەتی وزانیاری بنە ماڵەی ساداتی بەرزنجی بە تایبەت خواڵیخوشبو **سەیید تاهیر هاشمی**

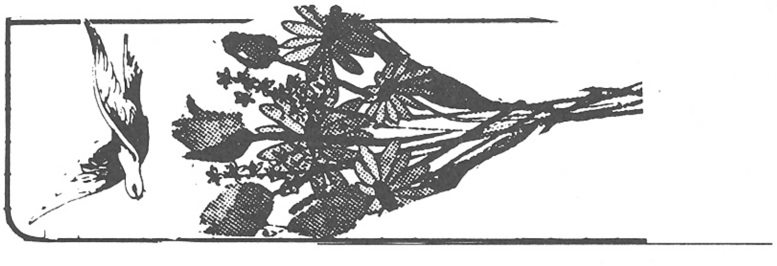

*. خاوەن ئیمتیازی رۆژنامەی کوردستان کە لە ۳۸ وە تا ۱۳۴۲ لە تاران بەوێنەی حەوتانە بەزمانی کوردی بڵاو دەبوەوەو ئوستادی مومتازی زانکۆی ئیلاهیات و مەعارفی ئیسلامی زانکۆی تارانیش بو. (شەپۆل)

چلۆن بوو دەسم دایە وەرگێرانی قورئان بە

زمانی کوردی

دەبێ بڵێم: لە ساڵەکانی ١٣٣٦ هەتاوی تا ١٣٤٠/٦/٢٥، دوای ئیجازە وەر گرتنی مە لایەتی، لە شاری مەهاباد، لە خانە قای نەهری شەمزینی بوومە ئیمامی جوعە و جەماعەت و مودە ریسی ئەوێ و دەرسی فە قیانیشم دادەدا و دوای ئەوەی لە تاران لەوەزارەتی زانین و فێرکردنی عالی شادەی مودە ریسی و ئیفتام وەرگرت، لە ساڵی ١٣٣٧ تا ١٣٤٠/٧/٢٥ لە فێرگەی مزگەوتی سوریش بومە، مودەریس و لە هەمان کاتدا لە فێرەگەکانی ناوەندی مەهاباد، بەمێرمنداڵان و لاوان دەرسم دەوت و ئێوارانە، دوای نوێژی عەسرلە خانە قای نەهری مەوعیزەم بۆخە ڵک دەکرد و دوسێ ئایەتی قورئانم وەک گوڵبژێر لە بەردە کرد و واتاو تەفسیرەکەیم، بۆیان دەکردن، ئەم هە ڵبژاردنی ئایەتانە و واتاکانی، وەک جۆرێ فیشن بەندی، کۆم کردبونەوە، تا لە ١٣٤٠/٦/٢٥کە لەرێگای تاقی کردنە وە، چومەزانکۆی ئیلاهیات و مە عارفی ئیسلامی لە تاران، دوای وەر گرتنی فەوقی لیسانس (مە جستێر) و خوێندنی دەورەی تەحقیقات عالی و دوکتوری، کە دەگە رام بولێکولینەوُو نوسینی تیزو پایان‌نامەکەم، لە پەراوە خانەکانی زانکۆ و تاران چاوم بەتەفسیرێ زۆرکەوت کە زانایانی سوننی نوسی بویان، منیش دەستم کرد بە تەرجەمەی قورئان بە زمانی کوردی و تە واوم کرد. بە تایبەت کە فیش بەندی یە کانیشم هەر لا مابون، بە ڵام دەبێ بڵێم سێ روداوە، لە بیرم دابو، کە هەمیشە دنەی دەدام تا ئەم کارە راپەرێنم،

١ ـ کاتێ لە مەهاباد لە ساڵی ١٣٢٦ و رێکەوتی ١٩٤٦ی زاین، چاوم پێکەوت کە رۆژنامە و سی پارەیێ زۆر، کە بە زمانی کوردی بون و لە ماڵە پێشەوا و ماڵانی دیکە هینایابویانە، چوارچرا و نەوتیان بە سەرداکردو جندرمەی حەمەرەزا پە هلەوی سوتاندیان، من لە سەرەتاوە، وام دەزانی ئەوە دوژمنی یە، لەگەڵ پێشەوا، دوایی بۆم رون

بۆوە ئەو، کارە دزێوە، دوژمنی یە. لەگەڵ زمانی کوردی.

٢ ـ لە کاتی فەقێیەتیمدا لە ئاوایی یەک، بۆ دەسنوێژگرتن چومە سەرچۆمەڵە ئاوی بەردێ، تەماشام کرد، مریشکێک، هەروەک شێت، خۆی قرژدە کرد و هەر وەک گولۆڵە توپ خۆی دەدا بە نێو درِ ودالّی دەم ئاوەکەوە، وام زانی ماروجروجانە وەری خزوک و بزۆر و بزوک، جوجەڵەکانی گرتووە و دەیخوا، چەن خرکە، بەردم هەڵگرتەوەو توند چومە دەم ئاوەکە، تەماشام کرد، وا جوجەڵەکانی، لە نێو ئاوەکە، مەلێ دەکەن، لەوسەردە مەدا، وام دەزانی خاوەنی ئەم مریشکە، کارێکی ناسروشتی و ناخۆرسکی کردوە، دوایی زانیم. وەئەوەی فێر کردم، کە خوێندەوارو خاوەن قەڵەم ئەگەر بتوانێ شتێ بنوسێ یا بلێ، دەبێ بە زمانی زگ ماکی و دایکی خۆی بلێ یا بنوسێ، دەنا ئەگەر کورد، بێ مەبەستێ، بە عەرەبی یا فارسی یا بە تورکی بیلێ و بی‌نوسێ. وەک ئەو مامرو مرەی بە سەردێ و خێری بەرهە مەکەی، بۆ نامۆ و بێگانە دەبێ. جا هەر لە بەر ئەمەیە کە نیشتمان ویست و دڵسۆز حاجی قادری کۆیێ بە شیعر فەرمۆیەتی:

وەک مریشکێک کە بەختی نەهێنێ ... بێتو جوجکەی مراوی هەڵێنێ
هەر بگاتە کە ناری جوگە لە یەک ... نایە تە شوێنی، بمرێ جوجەڵە یەک
ئەم لە وشکانی ئەو لە ناوئاوە ... تێ دەگا... درانی پێ ماوە

٣ـ لە و سەردەمەی کە لە زانکۆ، خەریکی لێکۆڵینەوەو تیز نوسین بوم، کتێبێکم دی کە نوسی بویی، لە کاتی خوێدا (مارتین لۆتێر) ئینجیلی هێنا بووە، سەر زمانی ئەلمانی، کەشەکان، بیانویان پێگرت کە تۆچلۆن ئینجیل، کە لامی خوات هێناوەتە، سەر زمانی ئەلمانی، قسەی خوا لە کوێ و قسەی مروڤ لە کوێ، ئەم کارە کوفرە و مارتین لۆتیریان سوتاندو کوشتیان، بە لام ئەلمانیە کە، کە لە گەڵ ئینجیل لێکدرابو، نەیان و یرا لە نێوی بەرن، لە ئاکامدا، کە لە ئەلمان، چاپخانە پەیدا بو، ئەو تەرجەمەی ئینجیلەیان بە زمانی ئەلمانی لە چاپ دا، ئەو کتێبە نوسیبوی، لەو سۆنگەوە زمانی ئەلمانی بو بەزمانی دین، بوبەزمانی تیکنیک و بوبەزمانی علیم و سەنعەت، منیش ئەوسێ مەبەستەی، کە لە سەرەوە، رام گەیاندن، دنەی دام و قورئانم هێنایە سەر زمانی شیرین و تەرو پاراوی کوردی، تا قورئان ببێتە پشتیوانی زمانی کوردی و دژ و دوژمنانی کورد، نەوێرن بی

سوتێنن و زمانی کوردی، وه نوسه روشاعیری کورد. بۆخۆبن و زمانی کـوردی گـەشه بکاو به ڵکو ببێته زمانی عیلم و زانین و ببێته زمانی تیکنیکێ و زمانی سەنعەت، به هیوای ئەورۆژه، به کوردی و به کورتی بڵێم: به و هەویایانه. قورئانم بەتەواوی به زمانی کوردی تەرجەمه و تەفسیرکرد، تا چـاوم کـردەوه، وه کـاری تـەرجـەمەو تـەفسیری قـورئانم تەواوکرد، شۆرشی گەلانی ئێران سەرکەوت وکتێبێ زۆر، له و لآتانی ئیسلامیه وه، هاته تاران و له نـومایشتگه، نـیشانیان دەدا و مـنیش لەوێ تـەفسیر گـەلێ. وه‌کێ تـەفسیری جەواهیر (تەنتاوی)، ئەلمەنار. قورتوبی، ئەلمراغی و... دەس کەوت و جارێکی دیکه. وەرگێڕ دراوه کەم، لەبەر ئەو تەفسیرانه ویرستار کرد و لەبن هەندێ واتای ئایەتەکـان. نێوی تەفسیره کەم بۆسەر چاوه. دەنوسی و ئەوسا به (ئای بی ئێم) پیت چنیم کرد و دامه دەس تەراح و گرافیکێسازێو بەوێنەی قورئانی هێنراوه سەر زمانی کوردی، بوێساز کردم، تا له چاپی بدەم، هەندێ کوردی پوڵدار، له وانەی که خۆیان دو قامکێ له خوار ئیمامی رەبیانی دەزانی، له تاران دەهاتنه، دیدەنیم و منیش پیشنیارم پێ دەکردن، تا به ڵکو به خێری خۆیان له چاپی بدەن. هەرچی به گوێم دا، ده خوێندن. که براچاپێ ئەمه. وه کو پارچەفرۆشی. فەرش فرۆشی. قەندو چا فرۆشی خێری ئەنیوژەنی و مـاڵیشـی بۆئێـوه. تێیدایه، ئێوه بچن وپرسیار بکەن، رۆژنییه له تاران قورئان بـه تـەرجـەمەی فـارسی یـا بی تەرجەمه. لەچاپ نەدرێ. دیاره ئەگەر خێری ماڵی و دنیایی تێیدا نەبێ، ئەوانه، ئەو کاره ناکەن. دڵنیابن، چون یه که مجاره، که له ئێران قورئان به زمانی کوردی چاپ دەبێ، فرۆشی زۆر دەبێ و خێری ماڵی و دراوی بۆ ئێوه زۆر دەبێ، سەره رای خێری دینی و خزمەت به فەرهەنگێ و زمانی کوردی، فایدەی نەبوو. دەیان وت: ئێمه تائێستا کـاری فەرهەنگیمان نه کردوه، دەترسین زیانی ماڵی بکەین.

دیتم ئەو هەمووه زەحمەتەم کێشاوه و دراوم تیاخەرج کردوه، که چـی له سـەر دەستم هەروا ماوه، شەوێکێ له شەوانی هەینی، ده سنوێژم گرت و دەستم کرد به نوێـژ کردن و پارانەوه له خوا، و تم: خوایه ئەگەر ئەم تەرجەمه و تەفسیره، به زمانی کوردی بۆنه تەوەی به شخوراوی کورد، خێری تێیدایـه، هۆی چـاپی بـه دیبـهێـنه، بۆسۆزیـا جەناب سەیید کازم موسلیح ژارابادی، که له کۆواری ئاوێنەی کوردی، کاری دەکرد،

هاته دیدەنیم و دوای قسەو باسێکی زۆر، فەرموی بیدە بەمن، تا لەرێگای ئاوێنەوە، بۆت لە چاپ بدەین، منیش نوسخە یەکی زیراکس کراوم پێ داو ئەویش دابوی بە سازمانی تەبلیغاتی ئیسلامی (ستاد منطقه ۲ کشوری) ئەوانیش دوای ۱۰ ساڵ هێنان و ئەم دەساودەس پێ کردن، سەرەنجام لەساڵی ۱۳۷٦ زۆر رەنگین و جوان لە چاپیان دا، منیش کە خواخوام بو، لە چاپ بدرێ، قەرار دادم لەگەڵ نە بەستبون، دوایی، دیتم ئەوان بازرگانی لەسەر دەکەن و لە ئوروپا بە ۱۸ تا ۱۹ هەزارتەمەن، لەئێران ۳ تاحەوت هەزار تمەن فرۆشراوە و هەروەکو بیستبوم لە سوری یە، فوتۆکوپی ئەوەیان بەپەنجا هەزار تمەن فرۆشتبو، لە ئەمریکا بە ۲۲۰ دولار کریبویان، (گۆیا لە بەر ئەوە فرۆشیاران وا بەگرانیان فرۆشتبو، (ستاد منطقه ۲ کشوری) لە چاپی دوەم مۆری کردبو، زیاد لە ۳ هەزار تمەن فرۆش حەرامە.) منیش گوتم: راستە، من قەراردادم لەگەڵ ئێوە مۆر نەکردوە. بەڵام مافی ئەوەم هەیە لەفرۆشەکەی بەشم بدەن، ئەوانیش دەیانوت: تۆ دەبێ پارەیێ بە دەس خۆشانە، بە ئێمە بدەی کەوا جوان و رەنگین لەچاپمان داوە، تاهەواڵم زانی، کەبێ پرسی من، بۆجاری دوەم لە چاپیان داوەتەوەو لەم چاپی دوەمەدا، واتای ئایەتی ٦ ی سورەی مائدە لەبابەت دەسنوێژگرتنەوە، گۆریوە و دەستیان تێ وەرداوەو لەگەڵ چاپە ئەوەڵەکە، یەک ناگرنەوە وزۆر لێک جیان، دیارە چون بێ پرسی من، ئەم گۆرانە، روی داوەو بە بێ ئاگاداری من ، ئەم کارەیان کردوە، من خۆم بە بەرپرس نازانم، چون بێ تاوانم. جادوای پێزانین لە ۱۳۷۷/۸/۹و ریکەوتی ۳۱ ئوکتوبری ۱۹۹۹ ی زایینی شکایەتم لێکردن و ئەم ئاگاداری نامەیشم بڵاو کردەوە:

* مامۆستا مەولەوی *

ئاماوە وەهار، وەهار شادی
بۆی عەتر نەسیم غونچەی ئازادی
خێڵ خانەی خەفەت بار بەنیش کەردەن
مەینەت رووی نییان وە ماوای مەردەن
خەم وێنەی کەمان قامەت خەم بییەن
هەوارگەی قەدیم نەدەسش شییەن
بەزم شەوق و عەیش نەدەروون جەمەن
ئانە هیچ نەبۆ نەدەروون، خەمەن
ئینە نەتیجەی دیای بالآی تۆن
نیشانەی وصال خاڵ ئالآی تۆن
سروور نەشئەی بادەی وەصڵ تۆن
تأثیر بۆی عەتر موشک زوڵف تۆن
ساپێم دەر، دەی دەی، پەی پەی، نەومەی، مەی
لطایف مەردەم یەکسەر بکەرحەی
تا پەی یارانیچ وە ئیطمینان بۆ
سەرمایەی نشاط دڵ حەزینان بۆ

زمانی کوردی:

زمانی کوردی، رەمزی هەویەی نەتەویی و نیشتمانی کوردە، زمانی کوردی میراتێکی گرینگ‌و زۆر بایە خداری فەرهەنگی‌یە. زمانی کوردی، دەبێ‌لە واژەی داتاشراو بپارێزرێ.

زمانی کوردی له بابەت تەرکیبەوە، زمانێکی کشگێری (موعجیزەیی)یە، دەبێ لە خونجاوی و گونجاوی پەرەدار، وەسەرسورِ هێنەری تەرکیبی ئەوە. بەباشی کەڵک وەر بگیردرێ.

زمانی کوردی زۆرئاسان واژەی بێگانە لە خۆیدا دە تاوێنێتەوە و هەر وەکو واژەی خۆماڵی لێدەکا، **زمانی کوردی** چۆمە ئاوێکی پڕ بەرەکەت و تەژیە لەگە نجینەیەکی گەورە و بایە خداری میرات و کەلەپوری فەرهەنگی کورد و نەتەوەی کوردزمان، وەبو گەلانی دیکەیش بەدیها تویەکی گەورە و پرشان و شکۆیە، زمانی کوردی دارای واژەی زۆر و پەرە دارو جوان و لەبارو لەسەر زارخۆش‌و سوک و رەوان و شیرین و ئێسسک سوکە. **زمانی کوردی** ئاهەنگی دڵ و دەرون لاوێنی هەیەو زۆرلەگوێ خۆشە، جوانگۆی دەلاوێنێتەوە، وەبەپاڵدان بە تایبەتی یەکانی واژەی خۆی‌وتەرکیبی تایبەت **بەزمانی کوردی**، ئاسان دەتوانێ هەربەشێ لە بەشەکانی زانین و مەعاریفی مرۆڤانی نیشان بداوبە وردی بەیانی‌بکا.

زمانی کوردی زمانی شیعرو هۆنە، فەلسەفەو زانین و هونەرە، بۆیێ باو با پیرانمان فەرمویانە: **زمانی کوردی هونەرە**.

زمانی کوردی هۆیەکە، تایبەت بۆ بەدەست هێناتی واتای بەرزوتەرز، زمانی کوردی حکیمەتێ‌گەورە و بێوێنەیە، جاهەر لە بەر ئەوە، زۆرێ لە لێکۆڵەران و زمان ناسانی جیهان، زمانی کوردی فێربون و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی خۆیان، بە زمانی شیرینی کوردی، بەیان دەکەن. نمونە کەی (مایکڵ چایدە) کەلە سەر رادیو کوردی لەواشینگتون، لەبابەت زمانەوانی یەوە قسەدەکاو رێشەی واژەکان لە زۆربەی زمانەکانی مرۆڤی جیهانی ئەم سەردەمە لێک، دە داتەوە و باس لەسەریان دەکا.

زمانی کوردی زمانێ فاخیر، جوان، ساف، لوس، لەبارو رەساورەوانە، گونجاوی‌و خونجاویشی زۆر و زەوەندە، زمانی کوردی زمانێکی زیندوە، چونکا

واژەی لێ سازدەکرێ و موشتەقاتی هەیە[1] و زۆر بەئاسانیش واژەی خەڵکی ترلەنێو خوێدا، دەتاوێنێتەوە. زمانی کوردی واژەی پاک و بێگەرد و خاوێنە، بنەرەتێ ریشەیی و سفت و پایەدار و مایەداری هەیە، زمانی کوردی، لە سوێنگەی نوسەرانی ژیرو بیروردو زاناو زمانەوانی کوردەوە، رۆژ بۆ رۆژ، پەرەدارتر و پتەوتر و سفت و سۆڵتردەبێ.

زمانو ئەدەبی کوردی رەمزی یەکیەتیو هەویەی مێژویی کوردانە، سا ئەبێ بە تەواوی و پڕبە هێز، بەوزەیێ تەواو، بی پارێزینو پەرەی پێی بدەینو غەنی تری بکەین، کورد، زیاد لە هرشتێ بە هۆی زمانو فەرهەنگی خۆماڵی خۆیی توانیویەتی لە راست داگیرکەران، راوەستێو خۆی زیندو رابگرێو دژو دوژمنان لە خۆی بپرینگێنێتەوە و لە نێو کورەو سۆبەی گڕداری داگیرکەراندا نەتاوێتەوە، زمانی کوردی پڕهێزو بەوزەیە، باش دەتوانێ باری فەرهەنگو عیلمو زانینو تیکنیکو بایەخەکانی فەرهەنگی مرۆفانیو ئیسلامی هەلگرێو لە نێو خوێدا سەتامگیری بکا، نوسەرانو لێکۆڵەران و ئەنستیتۆو ئەنجومەنو کانونە فەرهەنگییەکان، لە دەروەولە ناوەوە ئەرکێ سەنگینو قورسیان لە سەرشانە، بۆ پاراستنو پەرەدان بە زمانی **کوردی**، دیارە هونەریش لە زمانو ئەدەبو فەرهەنگەوە، سەرچاوە دەگرێ، ئەوە **بینش وتێ روانینی هونەرە** کە لەگیانی کۆڕو کۆمەڵگادا تۆفو تۆفان بەدی دەهێنێو زانینو تیکنیکیش بۆگەیشتن بە ئامانج دێتەیارمەتی دانی.

دیارە **هونەر** سەرچاوەی عیلمو شارستانیەت و ژیارە، هەروا راگری بەر دەوامی بیرو فیکری ئافراندنەکانی ئینسانە، بەدرێژایی مێژو.

هونەر سەرەتای هەرشارستانیەتێکە، هەر وەک گرینگترین دیمەنی رێنساس، لە رۆژاوادا، باری هونەری ئەو بووەو لە ئۆلو دینیشدا پێغەمبەران لە راستیدا؛گەورەترینی ئینسانی مێژون، جا هەر لە بەر ئەوەیشە قورئان بەگەورەترین کشگێری پێغەمبەری ئیسلام دەزانرێ، چونکا گرینگترین تایبەتمەندی **قورئان باری هونەری ئەوە، دیارە دەبێ پشتیوانی هونەری ئەمرۆی کورد**، هونەری رابوردوی بێو بیش روانێتە دوا رۆژ، تا بتوانێ بە مومتازی بمێنێتەوە. دیارە زانین و عیلمیش ئەبێ بۆ تێگەیشتنو پێگەیشتنی مرۆ بێو لێهاتویی بێ برانەوەی ئەو، هەمیشە بە زانین بگاتە کردەوە، تا زەرفییەتی گیانو

---

(١) ئەمە قسەی دوکتور فەرید وەجدی میسری یەکە لە دایرة المعارفی خۆیدا لە باسی زمانی کوردی رایگەندوە (شەپۆل).

مرۆ، ئاواڵەترو دڵرەوێن تر بێ

پێویستە ئەمرۆ نەتەوەی کورد؛ باشتر خۆی بناسێو جیهان بناسێ تا بتوانێ بەشە جیاجیاکانی زانینو تیکنۆلۆژی بە دەس بهێنێو بیانکاتە خۆماڵی کوردی، لەم ڕێبازەدا خۆێندەواران و ژیرانو پڕ بیرانو زانایانو خاوەن (نوسینگ) قەڵەمو خاوەن ئەندێشە، زۆر ئەرکێ بەرچاویان هەیە.

لە بابەت دەنگەوە، زمانی کوردی زۆر غەنی‌یە؛ لاموایە هیچ زمانێ بە ئەندازەی زمانی کوردی خاوەنی (ئەصوات: دەنگ) بێ - بۆینە: حیلە، لورە، سەرەسەڕ، زریکە، تەقە، ڕەقە، هاڕە، جریوە، سیرە، بۆڕە، وێزە، میاو، قڕەقڕ، تەپەتەپ، بۆڵەبۆڵ، زرمەزرم، خرمەخرم، بۆڕە بۆڕ، قیرەقیر، زریکە زرێک، قیژەقیژ، زرە زەڕ، هاژەهاژ، مرخەمرخ، قلمە قلم، قلپەقلپ، شریخە شریخ، شریقە شریق، بروسکە بروسک، خاوە خاوە، زرەنگە زرەنگ، ترپە ترپ، هاسکەهاسک، تاسکە تاسک، هەنسکە هەنسک، قۆڕە قۆڕ، قوڵتە قوڵت، پشم و هۆڕ، میزە میز، گیزە گیز، بریکە بریک، فیکە فیک، جیکەجیک، چەقە چەق، حەپە حەپ، شاپە شاپ، قرخە قرخ، لرخە لرخ، فرتەفرت، قڕتە قڕت، گرمە گرم، زرم وکوت، خنکە خنک، چکەچک، تکەتک، گارە گار، کارە کاڕ، بالەبال، هۆڕە هۆڕ، قریشکە قریشک، ئاخ ئۆخ، کۆخە کۆخ، زیڕە زیڕ، مەشەمش، خشپەخشپ، هوشەهوش، لوشەلوش، زڕەزڕ، فڕەفڕ، قڕچە قڕچ، فلچەفلچ، ملچە ملچ، پچەپچ، قاسپە قاسپ، منگە منگ، قوقە قوق، قوشقە قوشق، شیتە شیت، خلە خل، تلە تل، گلە گل، مچەمچ، بۆرە بۆر، گابۆڕ، زۆربونی دەنگ خۆی نیشانەی پەرەدار بونو پڕپیتو بەرەکەت بونی زمانی کوردی‌یە، دیارە (دەنگ) لەمەش زیاتر لەکوردی‌دا هەن، هەرچەن هەندێ لەوانە ئیسمی سەوتن؛ بەلام سەوت لەوانیشدا، هەر هەیە.

ڕۆژگارێ زمانی ماد: کوردی لە فەراغنیەوە تاگانا (لە مەدیترانەوە تا چین) خەڵکی ئەم ناوە ناوە بەزمانی کوردی مادی ناسیاو بوون، بەتایبەت لە کاتی هیرشی ئیسکەندەردا، کوردی مادی باوی سەرزاری خەڵک بووەو دەرسی پێ خوێندراوە، ئەم دەرس وتنەوە بە زمانی مادی کوردی لە فێرگە (حوجرە)ی مزگەوتان، بەر لەوەی (دارالفنون) لە خۆرهەلاتی ناوین دانرێ لای مەلایان دەرس دەخوێندرا، مامۆستا دەرسەکانی بەزمانی کوردی واتا دەکرد و شیعری کوردیشی بە زانینخوازەکان دەوت، تەنانەت کتێبە سەرەتاییو وردیلەکانی لە عەرەبیەوە، دەکرد بەکوردی، جائەوە تا سەردەمی خاناخانی قوبادی بەردەوام بووە کە خانا فەرمویەتی:

هەرچەن مەواچان فارسی شەکەرەن	کوردی جە فارسی بەل شیرین تەرەن
بە لەفزی کوردی کوردستان تەمام	پیش‌بوان مەحفوظ ، باقی والسلام

پەرەی ١٤ و ١٥ ی شیرین و خوسرەو، چاپی ١٩٧٥ کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

گەڕیانێک بەڕێیواری بەدۆڵی شێخانی مەنگوراندا:

ڕۆژی چوارشەمە، یەکەمی ڕەزبەری ساڵی **۱۳۷۷**ی هەتاوی و **۲۳**ی سپتامبری **۱۹۹۸**ی زاینی و **۱/۷/۲٦۱۰**ی کوردی لەکات ژمێری چواری سەرلە ئێوارە، لەگەڵ چەن کەس لە کوڕانی **خوا لێخوشبو حاجی محەمەد مۆرەکی**، لە شاری تارانەوە، بەرە و شاری مەهاباد، وەلە وێوە بەرەو هەرێمی ئاوایی شێخا نی مەنگوران بەجادەی دەم سەدی مەهاباد، دا ڕۆیشتین لەسەر ڕێگا لە لای دەسە چەپەوە دێ (هەمزاوا) لە بان گردێکە وە، دیار بو، هەرواکە دە ڕۆیشتین لە پردێکەوە بە لای دەستە ڕاستا لامان دا و ماشین کەوتە سەر جادەی خاکی و ڕێگا بە نیوٚ ڕێیٚ بو، بەڵام زۆر ناخۆش و پڕو تەژی لەکەند و لەند بو، هەرجۆربێ ڕۆیشتین، لە ڕێگا لە دەستە ڕاستەوە شوێنە واری دێ کۆنی (ئینجە دەرێ) یان نیشان داین کە لە دۆڵی شێخان دایە، لەکوردەواریدا دە ڵێن: ئینجە دەرێ لە کاتی ئاوەدان بوندا تاچل پە نجاکچی پەلکە ئاورێشمی لێها توٚتە دەرێ و ئەم قسە خۆیی نیشانەی ئاوەدانی و حەشیمەت زۆری ئەو دێ کۆنە ،ڕاگەیێنێ.

هەرواکە بەو جادە ناخۆشە خاکی‌یەدادە ڕۆیشتین. لەم لاو لە ولای ڕێگا و بانەکە، بارسنجو، سورەبان یان نیشان دەداین، سەرئەنجام گەیشتینە ئاوایی سێلم، بە لام ئەو ڕۆژە نە مان توانی بچینە سەر ئارا مگە و زیارەتی خوالێخوشبو (**باباڵی**) ناچار گەراینەوە بۆشاری مەهاباد، بۆرۆژی هەینی **۱۳۷۷/۷/۲** سەر لە نۆی بەرە و مە نگوران بە شۆینە کەی ڕوژی پێنجشەمەدا ڕۆیشتین، لە ڕێگا باخەو انەکەی ماڵی خوالێخوشبو **حاجی محەمەد مۆرەکی** کە لەبەرشارەزابون بە ڕێگا و بان لەگە ڵمان هاتبو، لە ڕێگا لە دورەوە ئاوایی گۆمەڵیان، داغە، چۆمی گەورەی لای داغەی نیشان دەداین، کە ئەم چومە لە لای قازی یاواوە، دەرژێتە نێو بەربەندوسەدی شاری مەهاباد، لە سەر ڕێگا بە لای دەستە ڕاستەوە، چاکی (بەرلانک) لە دەم ڕێگا بو، بە ئێمە نیشان درا، هەروا بەو جادە خاکی و ناخۆشەدا دە ڕۆیشتین لە ئاوایی (باگردان bagerdon)ی خوارێ و سەرێ ڕەد بوین تاگەیشتێنە دێ (شێخان) و لەوێ چوینە ماڵی (مامخدر) نێویک، زۆری بە خیرهاتن کردین و نانی نیوە ڕۆ (فراین) لەو ماڵە خوارد، جادوای نان و چا خواردنی نیوەڕۆ، بۆ ڕێنوێنی برایەکی خۆی بە نێوی مام ڕەسوڵ بانگ کرد، ئەممام ڕەسوڵ و مام

خدره لە کۆنە ئاشناو کۆنە شوانانی حاجی محەمەد بون، زۆریان ڕێز لێگرتین و دیاربو قەدر و حورمەتی حاجی محەمەدیان لابو، بە راستی مام خدر پیاوێ وریا و ژیرو نیشتمان ویست دەهاتە بەرچاو، میوانگر و نانخۆش و بە ئاوەز بو، مام خدر و مام رەسوڵ لە دورەوە کە لاتی شا، یاقەلاتی شا، یان نیشان داین، هەروەک دەگێرنەوە قەلاتی شا دارای ساختومان و خانوگەلێکی جوان و سەرەنج راکێشە، هەروا دیواری لە بەردی تاشراو، وەپلیکانی ژێرزەوی لە بەردە تاشراو بۆساز دراوەو لە نێوە راستی مەیدان و گۆرەپانداگۆلاو بە بەردی تەشوێ تاش بۆ سازدریاوە، شوێنەواری عەمباراوی هێمان بە جوانی دیارە و ئاسەواری دیارە و بە راشکاوی شارستانی و تەمدونی ماد بەرێبوارانی خوێ نیشان دەدا.

بەڵێ کەلاتیشای نێو مەنگوران خانوئاسەواری کۆنی نەتەوەی مادوکوردە. وەکەمێ لە خوارترەوە قەلاتی مستەفا بەگ، وە لەو رێەشدا قەلاتی هێلم هەیە.[1] دیێ

---

(١) لەکتێبی کار نامەی ئەردەشێر بابەکان دا نوسراوە: ئەردەشێر چووە شەڕی کوردان شای ماد - لەوێوە چووەتە سەر بارزانی - بارزانیان لەجیروفت لای کرمان، کێوێ بە نێوی بارزان، بارزانی بارجانی هەیە کە بارزانی لەو ناوەبووەو لەپاشان بۆ بەرگری لە هێرشی دوژمن چونەتە ئەم مەلبەندەی ئێستای بارزان، کە تەفسیری ابن‌کثیر لەبن ئایەتی (...الی قوم اولی باس شدید) سورەی فتح ئایەتی ١٦ - دەڵی پێغەمبەر فەرمویەتی ئەم ئایەتە لە پەسەندی هۆزێکدا هاتووە کە ئازاو نەبەزن و کاڵەکانیان لەمووە و کوردن و بارزانی - سەرچاوە: تەفسیری ابن‌کثیر، تەفسیری روح‌المعانی، تەفسیری المیزان، تەرجەمانولقورئانی عەللامە حوسین هێندی، بیان الائمه - کتێبی زەمینەسازان، کتێبی یەعقوب لیث پەرەی ٢٢ نوسراوی دوکتور باستانی پارێزی. کارنامک نوسراوی ئەحمەدکیسرەوی چاپی ١٣٤٢ پەرەی ٤٩ - کۆواری ئاوێنە ژمارەی ١٧ و ١٨ چاپی ٧٣ و ئاوێنەی ١٣٧٤ ژمارەی ٩٠ بە قەڵەمی شەپۆل. یا بازان - ی کورد کە لە لایەن پێغەمبەرەوە کراوەتە فەرمان رەوای یەمەن، دوای مردنی بازان، شارکوری بازان بووە

←

شێخان، ئاوایەکە، لە ٢٥/٥ کیلۆمیتری باشوری رۆژاوای شاری مەهاباد و ١٠٥ کیلومیتری بۆ شاری سەر دەشت هەڵکەوتووە، خەڵکەکەی کورد و سونین، کاری خەڵکی، مەرو ماڵاتداری، جوت وگاو هەنگوین بەعەمەل هێنانە، کار دەستی ژنان گۆرە وی‌چنین و پوزە وان وبە رماڵ و دەسکێش و رەشکە و جاجم و شتیوایە.

گوندی باگردانی سەرێ‌کە لە ٢٤/٥ کیلومیتری باشوری رۆژاوای شاری مەهاباد و ١٣٠ کیلومیتری سەر دەشت دایە، جاکە لە شارە وە، بۆیی دە رۆیی،لە دەستە راستی رێگای خاکی دایە، خەڵکەکەی کورد و سونین. لە چۆم ئاو دەخۆنەوە، لە و دوڵەدا بۆ ماوەی یەک کێلومیتر دوئاوایی بە نێوی باگردان bagerdonی خوارێ و سەرێ هەیە،کە لە ٢٤/٥ کیلومیتری با شوری خۆراوی شاری مەهاباد و لە ١٣٠ کیلومیتری سە رەدشت دایە، جاکە دەرویی لە دەستە راستەوە لە پشت باگردانی سەرێ گردێک هەیە و لەبان ئەو گردە، ئارامگەی خوالێخوشبو (بابالی) پاپیرەگە ورەی حاجی محەمەد مۆرەکی، لێ سازدراوە، ئێستا پێگەی پاسداران لە سەرئەو تەپۆڵکە دانرياوە، دەبێ بێژین: مرۆف کاتێ بەو جادە خاکی‌یە دا دەرواو دەروانێتە باری ژیانی ئەو خەڵکە بێچارە و مەزلومە، وادەزانێ کە ئەمانە وەک بەسەدان ساڵ بەر لە دنیای ئەمرۆ بژین وایە، چونکا دور لە شارستانی و خوێندەواریو ئاودانی و ژیانی خۆشی ئەمسە دەیە، ئەم خەڵکە موسڵمانە هەژارانە راگیردراون و قەتیس ماون و لە خێرو بەرەکەتی ئەم قەرنە بێ بەش کراون، هیچ جورە ئاوەدانی و بوژانە وەیەک لە و نێوە نێوانە دا لە نێو مەنگوران کار نەکراوە.

← حاکمی یەمەن،شارکورِی بازان بە یارمەتی پێروزی کوردی دەیلەمی ئەسوەد ـی کوشت کە پیاوێ چەچول بو ـ پێغەمبەر فەرموی: فاز فیروز : فیروز سەرکەوت. ولە سەرقەبری ئەبوحەنیفە دینەوە ری‌کرماشان لە بە غدا نوسراوە (لوکان العلم بالثریا لتناولە رجال من ابناء جبال. المسند گردوکۆی المسند بە نەقل ابوهزارە احمدبن محمدبن خەلیل چاپی ١٣١٣ ی مانگی میسر ئایەتی ٥٤ ی مائدە (... فسوف یأتی الله بقوم یحبهم و یحبونە اذلة علی‌المؤمنین، اعزة علی الکافرین لە پەسنی کورد نازل بووە. و ئایەتی ٢ و ٣ سورەی جومعە لەبابەت کوردە (... و اخرین منهم لما یلحقوا... پێغەمبەر فەرمویەتی.

بنەماڵەی خوالێخوشبو حاجی محەمەد مۆرە کی

هەروەک لە خەڵکی ئەو ئاوایی یانەمان دەبیست خوالێخوشبو **باباڵی ئەعلا جەدی بنە ماڵەی بە رێزی مۆرەکی** پیاوێ بووە خواناس، دڵ و دەرون ئاوا، مەرو ماڵاتدار، دە وڵە مەندی کات و زەمانی خۆیو، زۆر بە رێز و سەخی تەبع و میوانگر بووە. **باباڵی** پیاوێ بووە، مەندو ماقوڵ، بە مشور وئینسان دۆست و ئینسان خۆشە ویست، لە نێو خەڵکدا زۆر بە قەدرو حورمەت؛و د ئازا، سوارچاک، رەشید و خانەوادە دار.

باباڵی ئەوەندە دیندا رومەشهور بووە دەڵێن: باپیرە گەورەی ئیلخانیەکانی لای بوکان چۆتە نیۆ مەنگوران بۆ دیداری؛ خوالێخوشبو **باباڵی** لەبەشی کوردستانی گەرمێن (باشوریەوە) هاتۆتە نێومە نگوڕان و دوڵی شێخان. هەروەک و تویانە: **باباڵی** ئەونە لەخوا ترس و بەتەقوا بووە دوای وەفاتی، موسوڵمانانی ئەو هەرێمە چونەتە زیارەتی ئاوامگاکەی و تەنانەت چل دانەشیان لەسەرگرتۆتەوە. دەڵێن : لەکاتی خوێدا باوەکو رێگاوبان سەخت و ئاستەم بووە، بەرد تاشان بەردە مەرمەڕی تاشراوی رێک و پێکیان، هێناوە و بۆکێل لە سەر ئارامگەی باباڵی یان داناوە.

حاجی محەمەد مۆرەکی کوڕی رەحمان ولە سولالەی **باباڵی**یە، خێزانی حاجی محەمەد مۆرەکی نێوی حاجیە عایشە خانم وکچی سەعید بابانزادو لە خانەدانی بەبە زاد (بابان) لە هۆزی بابانی گەورەی کوردە،کە حوکومەتی کوردیان بەدەستەوە بووە.

□ **حاجی رەحمان باوکی حاجی محەمەد مۆرەکی** لە تافی لاویدا لە مەڵبەندی شێخاتەوە دێتە سابلاغ (مەهاباد) حاجی رەحمان مرۆڤێکی بەکار، کۆشا، دیندار، سەخی، نانبدەو دلاواو ناسیاوی خاس و عام بووە، دەگێرنەوە: رۆژیک یەکێ لەجیرانەکانی کە بێ ئەنوا دەبێ، دیێلە حەوشەی ماڵی حاجی رەحمان چەندمریشک دەگرێ ودەیبا، خێزانی حاجی رەحمان گازندە دەکاودەڵێ: فلانەکەس چەندمریشکی دزی و بردی، حاجی رەحمان دەڵێ: مەڵی دزی، ئەوە نەدارە، هەژارە، بۆ شەوێ، حاجی رەحمان خۆی یەک حەڵەبی رۆنو یەک کیسە برنج دەباودەیدا بەو ماڵە هەژارەی دراو سێیانو بەدەیان جار بۆ خۆی کیسە ئاردی بۆ هەژاران بردوە و بەخیر پێ‌داون. دە گێرنەوە

لەمزگەوتی هەباساغاکە خەڵک بۆدەسنوێژگرتن دەچونە ئەوێ و باڵتە و بارانی خۆیان لە سەر دیوارە نزمەکاندا دەنا، حاجی رەحمان بەنهێنی پوڵ و دراوی دەخستە گیرفانی باڵتەی مرۆڤە نەدارەکان، بێ ئەوەی بێڵێ کەس بەوچاکەی بزانێ.

دەڵێن **بابالی** ئەعلاجەدی بنە ماڵەی مۆریکە ،کە ئێستا ئەو تایەفە لەلاجانی سەربە شنۆ ولە بەری سنور بۆلای کوردستانی گەرمێن کوردستانی باشوری لە لای چۆمان بنە ماڵەی مۆریک یا مۆرەکی هەن و لە ونیۆە دا بڵاو بونەتەوە.

□ هەروەک لە کتێبێ کورد و کوردستان نوسراوی پرۆفسور محەمەد ئەمین زەکی کورد بە زمانی کوردی کە بەرێز (حبیب‌الله تابانی) بە نێوی تەحقیقی تاریخی لەبارەی کورد و کوردستان کردویە تە فارسی و لە ساڵی **١٣٧٧** لە چاپدراوە، لە پەرەی **٢٦٣**ی ئەم کتێبە، دا نیوی هۆزێک براوە، بە نیوی مۆدکی یا مۆتکیان، وە کوێستانێکی دور و درێژیش، هە ربە نیوۆ هەیەکە خەڵکی کورد زمان هەربە و نێوە، نێوی دەبەن کە بە رواڵەت لە هۆزی زازان، وە ئەم شاخانەیشی لێدە بێتە وە: کیبوران، **بوبانلی**، کوسون روچابە، کە (ئەم چوار هوزە زازان) زێدان، ئەریکلی، پیرموسا، (ئەم هوزەش کوردن) وە کۆنترین و کەو ناراترینی ئەوان هۆزی (**بوبانلی**) یە کانن - دوریش نییە **کە بابالی** لە بوبانلی یەکان، بێ و ئاڵ و گۆڕ بەسەر واژە و نێوەکە داهاتبێ.

یا مۆدکی خۆی بوبێتە مۆرەکی، گۆڕان بەسەر واژە و نێوەکەدا هاتبێ. بە لکو رۆژێ لە رۆژان لە سۆینگەی کۆلینە وە وپیا چونەوە دا، مێژوەکەی رون بکرێتەوە ئەم کتێبە بە خێری خوالێخۆشبو حاجی محەمەد مۆرەکی چاپ بووە. (شەپۆل) •

شەپۆل: دوکتور محەمەد صالح ئیبراهیمی ئەندامی هەیئەتی عیلمی زانینگە (دانشگاه مذاهب اسلامی) لە تاران.